

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Eigenwijs vaderland : populair nationalisme in negentiende-eeuws Amsterdam

Petterson, A.F.

Citation

Petterson, A. F. (2017, January 24). *Eigenwijs vaderland : populair nationalisme in negentiende-eeuws Amsterdam*. Prometheus, Amsterdam. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/45463>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/45463>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/45463> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Petterson, A.F.

Title: Eigenwijs vaderland : populair nationalisme in negentiende-eeuws Amsterdam

Issue Date: 2017-01-24

De Dam met het Koninklijk Paleis en de Nieuwe Kerk. Links het Monument ter herinnering aan de Volksgeest van 1830-1831, bekroond door het beeld De Eendracht (1856). Uiterst rechts de zuilen van de Beurs van Zocher (1845).

Stadsarchief Amsterdam, Amsterdam

Inleiding

Op het eerste gezicht lijkt de foto een momentopname. Koetsiers wachten op hun klanten, dienstmeisjes doen hun dagelijkse boodschappen, heren met hoge hoeden haasten zich om de omnibus te halen, en een aantal voorbijgangers kijkt verbaasd richting de fotograaf. Een Ansichtkaart, verschenen rond 1890, toont het bedrijvige middelpunt van negentiende-eeuws Amsterdam: de Dam.¹ De foto is echter meer dan een impressie van een doorsnee plein op maandagmiddag. Op een paar honderd vierkante meter in het centrum van de hoofdstad werden enkele belangrijke instellingen van het Koninkrijk der Nederlanden vertegenwoordigd. Niet de voorbijgangers, maar het Koninklijk Paleis, de Nieuwe Kerk, de Beurs en het monument voor ‘de volksgeest van 1830-1831’ staan in het beeld dan ook centraal. De Ansichtkaart is een uitgave van de gebroeders Evert en Henri Douwes. Hun *Damgezichten* waren populair bij toeristen; met name Amerikaanse bezoekers van de stad kochten rond de eeuwwisseling hele voorraden op.² Net zoals toeristische Ansichtkaarten vandaag de dag stimuleerde ook deze afbeelding toeschouwers om op een bepaalde manier naar de stad te kijken. Het centrale plein van Amsterdam werd hier welbewust als nationale locatie ‘vermarkt’.

Maar de Ansichtkaart verkocht bovenal omdat de Dam in de beleving van velen ook daadwerkelijk een nationale plek *was*.³ Dit boek stelt de wereld van de geportretteerde koetsiers, dienstmeisjes, heren en slente-

rende voorbijgangers centraal.⁴ Het laat zien hoe en in hoeverre gewone Amsterdammers in de tweede helft van de negentiende eeuw de natie vormgaven en beleefden binnen de stedelijke ruimte. Zo was de Dam in deze jaren het toneel van tal van nationale momenten. Wie van de handelaren afgebeeld op de kaart was zich bewust van de historische betekenis van het nationale monument dat hij passeerde? Welke schooljongen had, staande voor het Koninklijk Paleis, het *Wien Neêrlands bloed* gezongen tijdens een nationale aubade? Dacht dat ene dienstmeisje nog wel eens terug aan hoe zij koning Willem III zo luid had toegejuicht tijdens zijn jaarlijkse bezoek aan de stad? En waarom bestormden de stadsbewoners in het voorjaar van 1881 en masse de krantenkiosk op het plein om het laatste nieuws te vernemen van de overwinningen van de ‘stamverwanten’ tijdens de Boerenoorlog in Zuid-Afrika? De stedelijke omgeving bracht de Amsterdammers in aanraking met tal van bekende nationale verhalen. Maar bovenal bood de stad hun een podium om op eigen manieren uitdrukking te geven aan hun betrokkenheid bij de natie.

Nationalisme

In de negentiende eeuw maakte Nederland een aantal belangrijke veranderingen door. Na eeuwenlang een Republiek van relatief onafhankelijke gewesten te zijn geweest, werd rond 1800 de basis gelegd voor een nieuw koninkrijk.⁵ Deze periode vormde het begin van een toenemende administratieve en geografische integratie. Na de opening van de eerste spoorlijn tussen Amsterdam en Haarlem in 1839, breidde het spoorwegnetwerk zich uit, telegraaf- en telefoonkabels begonnen het land te omspannen, en gaandeweg werden overal de klokken gelijkgezet.⁶ In deze periode kwam tevens het huidige politieke bestel tot stand. De bestuurlijke macht verschoof geleidelijk van koning naar parlement, in de jaren tachtig ontstonden de eerste politieke partijen en in toenemende mate klonk de roep om algemeen kiesrecht, dat uiteindelijk voor mannen in 1917 en voor vrouwen in 1919 een feit zou worden.⁷ Terecht merkt historicus Niek van Sas in *De metamorfose van Nederland* op dat het staat- en

het natievormingsproces niet volledig van elkaar gescheiden kunnen (en moeten) worden.⁸ De ‘harde’ staatkundige integratie en het ‘zachte’ proces van culturele eenwording beïnvloedden en conditioneerden elkaar. Tegelijkertijd werd dan ook gebouwd aan een vernieuwde nationale cultuur.

De ontwikkeling van negentiende-eeuws Nederland als cultuurnatie is door historici tot nu toe voornamelijk bestudeerd als een proces dat gestimuleerd en in stand gehouden werd door de maatschappelijke elite.⁹ De basis van de natie werd gevormd door een geheel van verlichte, burgerlijke waarden en ‘nationale’ emoties.¹⁰ Dit ‘vaderlandsch gevoel’ kreeg uitdrukking in de letterkunde, de geschiedschrijving en de opnieuw opbloeiende historieschilderkunst. Inspiratie werd gevonden in het recente verleden, maar bovenal in de zestiende-eeuwse Opstand en de daarop volgende Gouden Eeuw. Het lager onderwijs zorgde voor de verspreiding van deze nationale ideeën onder de jongste generaties: op het lesprogramma stonden vakken als aardrijkskunde en vaderlandse geschiedenis en in de lesboekjes passeerden vaderlandse helden en heldinnen als Kenau Hasselaar, de Leidse burgemeester Van der Werff en Michiel de Ruyter de revue.¹¹ Buiten het klaslokaal, op straat, verzezen op verscheidene plekken in het land enkele van deze figuren als standbeeld. Ook nam de elite het voortouw in de organisatie van vele nationale feesten en herdenkingen. Oranje-jubilea, Waterloodag en de viering van overwinningen tijdens de Tachtigjarige Oorlog vormden terugkerende, publieke rituelen, die de gedeelde identiteit moesten bevestigen en versterken.¹²

Verschillende studies hebben laten zien hoe halverwege de negentiende eeuw diverse politieke en religieuze stromingen, in het bijzonder de liberalen en orthodox-protestanten, zich met de constructie van een nationale identiteit begonnen te bemoeien.¹³ De invulling van het nationaal gevoel werd daarmee inzet van een politieke strijd.¹⁴ Enerzijds ging het hier om een proces van emancipatie en poogden de verschillende groepen een plek in de nationale gemeenschap te veroveren. Anderzijds opereerden zij daarbij vaak vanuit vastomlijnde religieuze of politieke denk-

beelden en stelden zij hun eigen gemeenschap voor als kern van de Nederlandse gemeenschap. De eerste tekenen van de latere verzuiling, de mythe dat Nederland functioneerde als een ‘eenheid in verdeeldheid’, dienden zich aan.¹⁵ In dit geval waren het vooral politieke stromingen en partijen die de richting van de samenleving bepaalden en hun stempel drukten op het bredere maatschappelijk leven. De reactie van de lagere sociale klassen, de veronderstelde ontvangers, op dit proces van natievorming is zowel in Nederland als daarbuiten nog maar beperkt onderzocht; laat staan de mogelijkheid van een wederzijdse beïnvloeding van ‘hoog’ en ‘laag’.

‘Gewone mensen’

Dit boek gaat over natievorming als populaire praktijk. Het kijkt dus niet alleen naar al die keren dat elites het voortouw namen in het construeren van een nationaal verhaal, maar ook naar de receptie van deze initiatieven, en naar de momenten waarop de lagere klassen juist zelf vorm en invulling gaven aan hun ideeën over het vaderland. Het gaat niet zozeer over intellectuele debatten, maar om het handelen van al die mensen die we nog niet kennen: de anonieme, nietsvermoedende voorbijgangers op een ansichtkaart van de Dam.

Recent heeft historicus Auke van der Woud terecht opgemerkt dat we voorzichtig moeten zijn wanneer we spreken over ‘de’ Nederlandse cultuur van de negentiende en vroege twintigste eeuw. Hij constateert dat ‘Nederland’ in deze periode voor een groot deel van de Nederlandse bevolking wellicht een ‘tamelijk lege abstractie’ was.¹⁶ Ook eerder al hebben historici geopperd dat de nationale ideeën die binnen een kleine groep gangbaar waren niet vanzelfsprekend aansluiting vonden bij de bevolking als geheel. Gestuurde natievorming van bovenaf, bijvoorbeeld via het onderwijs of door middel van nationale feestdagen, heeft enkel kans van slagen wanneer er een draagvlak is voor deze ideeën en activiteiten bij de ontvangende groep.¹⁷ Alleen al om die reden is het nodig om de focus te verleggen naar de ervaringen van ‘gewone mensen’.¹⁸ Dit

boek gaat echter nog een stap verder. Te weten hoe beelden en ideeën over het vaderland gestalte kregen in de dagelijkse realiteit is één ding. Een dergelijk perspectief – gericht op doorwerking – versterkt het denken in top-downprocessen. Dit boek redeneert daarentegen vanuit de stadsbewoners die het veronderstelde object van deze pogingen tot natievorming waren. Zij blijken verre van passieve burgers en eigenden zich het nationale verhaal – soms op geheel eigen wijze – toe.

Het is niet de bedoeling om in de volgende hoofdstukken een nieuw antwoord te geven op de vraag ‘wat is de natie?’ In plaats daarvan vertrekken we vanuit een aantal bekende thema’s, afkomstig uit de bestaande Nederlandse geschiedschrijving. De verschillende hoofdstukken behandelen onder meer de doorwerking van de vaderlandse geschiedenis in standbeelden en gedenktekens, de rol van het volkslied als nationaal symbool, het breed gedeelde enthousiasme voor het koningshuis, en de lokale betrokkenheid bij de Boerenoorlogen in Zuid-Afrika. Al deze onderwerpen komen zonder meer voort uit de interesses van de negentiende-eeuwse maatschappelijke bovenlaag en zijn als zodanig door historici al volop bestudeerd. Maar hoe kregen deze thema’s nu eigenlijk in de dagelijkse realiteit gestalte? En waar liepen de gewone Amsterdammers nu precies warm voor? Dit boek beschouwt het proces van natievorming als een *maatschappelijke* geschiedenis en kijkt naar de manieren waarop burgers met elkaar, dus in interactie, de nationale gemeenschap construeerden. De natie als *imagined community*, een veelgebruikt concept van de antropoloog Benedict Anderson, krijgt hier zodoende een basis in de dagelijkse realiteit.¹⁹

Wie nu precies tot de natie behoorden, was in de negentiende eeuw een belangrijk punt van discussie. De term ‘volk’ is in dit verband een belangrijk begrip, maar met een opvallend dubbele betekenis. ‘Hetzelfde woord, “volk”, gaf zowel uitdrukking aan de eenheids- of saamhorigheidsgedachte als aan standonderscheid,’ schrijven de politiek historici Remieg Aerts en Henk te Velde in een begripsverkenning.²⁰ ‘Volk’ in de zin van een gemeenschapsideaal of de verzamelde inwoners van een (natie)staat, bleef tot het einde van de negentiende eeuw een abstracte aan-

gelegenheid. In een stedelijke context duidde de term meestal op de lagere sociale klassen: het ‘volk’ bestond hier uit een brede categorie mensen onder het sociale niveau van de gezeten burgerij. Deze groep was het object van paternalistische beschavingsoffensieven: een, in de ogen van goedbedoelende volksverheffers, ongeregelde en onberekenbare massa. In de context van natievorming raakten beide interpretaties van het begrip ‘volk’ – nationaal versus sociaal – nauw met elkaar verweven. Bijvoorbeeld in de organisatie van nationale feesten waren – zoals ook dit boek laat zien – duidelijke elementen van een breder beschavingsoffensief te vinden. Het beoogde doel was in deze gevallen het creëren van een saamhorige gemeenschap, maar het standsonderscheid bleef hierbij bestaan.

Het debat in de literatuur over standen en klassen laat zien dat de sociale structuur van de negentiende eeuw niet eenvoudig in kaart te brengen is.²¹ Wat de hoofdrolspelers in dit boek verbindt, is dat zij vrijwel allen stadsbewoners waren zonder persoonlijk politiek-bestuurlijke of sociaal-culturele dan wel economische macht. Van sommige personages is de naam bekend, van anderen weten we ook iets over de sociale achtergrond, maar van grote groepen Amsterdammers uit de negentiende eeuw weten we eigenlijk helemaal niets. Ze oefenden geen functies uit in het gemeentebestuur of in de Tweede Kamer, ze waren geen hoofdredacteur bij een belangrijke krant, ze vervulden geen commissarisfunctie bij De Nederlandsche Bank, en ze zaten ook niet in het bestuur van bekende filantropische verenigingen. De meeste stadsbewoners behoorden tot het stedelijk proletariaat en verdienden hun kost als bijvoorbeeld sjouwerman of visverkoopster. Anderen waren kleine ambachtslieden, zoals schoenmaker of timmerman, werkten als geschoold arbeider in de haven of de bouw, of runden een café in de buurt. Een belangrijke rol in dit boek is ook weggelegd voor de bredere burgerij: de onderwijzers, kantoorbedienden of middenstanders met een winkel op de Nieuwendijk of in de Kalverstraat. Waarom zouden al deze stadsbewoners zich met de natie bezighouden?

De stadsbewoners eigenden zich het bestaande nationale vocabulaire

op verschillende manieren toe.²² Bovendien bleken zij ook spontaan eigen nationalistische repertoires te ontwikkelen. Dit wordt zichtbaar in de *performance* van de natie: het moment waarop men het nationale verhaal opvoerde – bijvoorbeeld door het zingen van het volkslied of het zwaaien met een vlag. Het ging hier dus om uitvoeringspraktijken, waarbij ter plekke door de stadsbewoners aan hun idee van ‘Nederland’ gestalte werd gegeven.²³ De nadruk verschuift hiermee, zoals gezegd, van nationale symbolen en verhalen naar concrete handelingen en sociale relaties. Het onderzoek hiernaar is geïnspireerd door methodes uit de sociale antropologie. Door middel van *thick description* is het mogelijk om aan de hand van een enkel voorbeeld (en het beperkte bronnenmateriaal) bepaalde gedragingen binnen een bredere, maatschappelijke, context betekenis te geven en te verklaren.²⁴ In Nederland is een dergelijke aanpak vooral toegepast binnen de geschiedschrijving van de arbeidersbeweging. Hier werd voor het eerst structureel en op kwalitatieve wijze onderzoek gedaan naar de leefwereld van ‘gewone’ mensen. Van groot belang in deze studies was tevens de *agency* die aan de lagere sociale klassen werd toegekend.²⁵

Internationaal zijn de afgelopen jaren voorzichtig enkele eerste aanzetten gedaan tot onderzoek naar natievorming ‘van onderop’.²⁶ Dit perspectief begint langzaam ook tot de geschiedschrijving van de Lage Landen door te dringen.²⁷ *Nationhood from below*, onder redactie van de Belgische historici Marnix Beyen en Maarten Van Ginderachter, bundelt bijdragen uit verschillende nationale contexten gedurende de negentiende en vroege twintigste eeuw.²⁸ Centraal staat de vraag wat de natie nu eigenlijk voor gewone mensen betekende. Het debat tussen de zogeheten primordialisten (die de natie beschouwen als een natuurlijk fenomeen, geworteld in bijvoorbeeld taal) en modernisten (die de natie als een historische constructie zien, het resultaat van machtsverhoudingen en technologische ontwikkelingen) leek in de jaren negentig van de twintigste eeuw tot een einde te zijn gekomen.²⁹ In hun inleiding positioneren de redacteuren hun boek dan ook als een nieuwe fase in het nationalisme-onderzoek. Daarbij bouwt de bundel tegelijkertijd voort

op een oudere onderzoekstraditie uit de jaren zeventig en tachtig, de – vooral door Britse marxistische historici geïnspireerde – benadering van *history from below* en de voornamelijk Duitse interesse in *Alltagsgeschichte*.³⁰

De bijdrage van de Britse historicus John Breuilly aan deze bundel van Beyen en Van Ginderachter stelt de vraag wat het nu eigenlijk betekent om te zeggen dat nationalisme ‘populair’ is.³¹ Het begrip ‘populair nationalisme’, zoals ook gebruikt in de ondertitel van dit boek, verwijst naar de betrokkenheid van lagere sociale klassen in de vormgeving van nationalisme én stelt de vraag naar de aantrekkingskracht van verschillende nationale thema’s. In zijn antwoord richt Breuilly zich niet zozeer op een onderscheid tussen ‘hoog’ en ‘laag’, maar probeert hij eerder een kader te verschaffen waarbinnen populair nationalisme kan worden onderzocht. Van belang daarbij is het onderscheid tussen *structural* en *motivational nationalism*. Met structural nationalism doelt Breuilly op het bestaande nationale verhaal, een cognitief raamwerk waar burgers zich bewust of onbewust toe verhouden. Motivational nationalism slaat op de beweegredenen van mensen om over te gaan tot nationalistische uitingen, zoals het deelnemen aan een nationale viering of het uitsteken van de vlag. Breuilly benadrukt hier hoe juist ook niet-nationalistische motieven, zoals politieke of religieuze voorkeuren, materiële overwegingen of de wens tot sociale verandering, ten grondslag kunnen liggen aan nationalistisch handelen.³² Deze tweedeling maakt het mogelijk om ons tevens te concentreren op populaire uitingen waarbij nationalisme misschien niet zozeer de inzet van handelen was, maar wel het resultaat.

Wie vanuit het perspectief van de gewone burger kijkt, ontdekt namelijk dat ‘nationalisme’ in de negentiende eeuw slechts voor een beperkt deel om de natiestaat draaide. De Amsterdammers – van laag tot hoog – koppelden hun nationaal handelen in deze periode voortdurend aan allerlei particuliere en lokale wensen en verlangens, zoals het verkrijgen van inspraak, het maken van winst of het verbeteren van het imago van hun straat of buurt. Nationalisme fungeerde in deze gevallen eerder als middel dan als doel. Dit levert interessante momenten en nieuwe inzichten op.

Enerzijds verschafte het idee van Nederland een gemeenschappelijk vocabulaire: wanneer het om het vormgeven van de natie ging, bleken in de dagelijkse praktijk de verschillende sociale groepen soms veel dichter bij elkaar te staan dan gedacht.³³ Anderzijds konden bepaalde nationalistische opvattingen ook leiden tot momenten van conflict en competitie; tussen verschillende sociale lagen, maar ook binnen de eigen groep.

Amsterdam

Om grip te krijgen op een dergelijk populair nationalisme en de performance van de natie door de gewone Amsterdammers, moeten we voorbij de officiële verhalen en ons richten op de dagelijkse leefomgeving van de stadsbewoners. Dit lijkt op het eerste gezicht misschien wat onlogisch. Wanneer het gaat om nationale eenwording en de ontwikkeling van een nationaal besef lijkt het immers voor de hand te liggen dat het lokale juist aan waarde inboet en langzaam uit het zicht verdwijnt. Deze redenering vormt dan ook de grondslag van een moderniseringsthese die in de historiografie lange tijd dominant is geweest.³⁴ Vanaf de achttiende eeuw begon overal in Europa de nationale overheid door te dringen tot het dagelijks leven van burgers; de overgang van lokale identiteiten naar een overkoepelende loyaliteit jegens de natiestaat leek daarbij een onvermijdelijk gegeven. Inmiddels hebben verschillende onderzoeken laten zien dat in de historische praktijk lokale en nationale identiteiten juist eerder in elkaars verlengde lagen.³⁵ Vooral in een stedelijke context werden gewone burgers keer op keer geconfronteerd met nationalistische ideeën en *invented traditions* van de maatschappelijke bovenlaag.³⁶ Ook kon de verbeelding van de stad als geheel ingezet worden als een metafoor voor de natie.³⁷

Dit boek richt zich niet zozeer op de doorwerking van nationale ontwikkelingen op een lokaal niveau, maar kijkt vooral naar het omgekeerde proces: namelijk hoe burgers de lokale leefwereld gebruikten om hun betrokkenheid bij de nationale gemeenschap vorm te geven. De stedelijke omgeving zelf speelt in de volgende bladzijden niet de hoofdrol, maar

vormt wel een belangrijke factor. De concrete, fysieke stad verschaft stadsbewoners een ruimte waarbinnen zij hun eigen verbeelding van de natie wisten uit te drukken. Het ging daarbij om allerlei grote projecten, zoals monumenten of prestigieuze architectuur als het Rijksmuseum en het Centraal Station, maar vooral ook om meer kleinschalige en spontane ondernemingen, zoals feestelijke optochten door het stadscentrum of nationalistische straatversieringen in de buurt. Zonder dit lokale niveau en deze lokale ervaringen bleef 'de natie' een abstract idee en wellicht ook een tamelijk lege huls. Centraal in de hoofdstukken staat steeds de wisselwerking tussen ruimtelijke ordening en sociale praktijken. De straten en gebouwen vormden een organisatorische setting, die de stadsbewoners in hun handelen kon beperken, maar veel vaker juist in staat stelde om hun gehechtheid aan de natie te tonen.³⁸ De stad was zodoende een decor en een podium ineen.

Lokale geschiedschrijving en het onderzoek naar history from below zijn overigens niet noodzakelijkerwijs hetzelfde.³⁹ Het is bijvoorbeeld goed mogelijk om nationale natievorming vanuit een lokaal perspectief te bestuderen, maar daarbij nog steeds de activiteiten van de elite of hogere middenklassen en autoriteiten centraal te stellen. Deze aanpak hanteert bijvoorbeeld historicus Oliver Zimmer in zijn recente boek *Remaking the rhythms of life*, dat gaat over de inbedding van staat- en natievormingsprocessen in de drie negentiende-eeuwse Duitse steden Ulm, Augsburg en Ludwigshafen.⁴⁰ Het resultaat is een indrukwekkende comparatieve studie, die laat zien op welke manier lokale overheden, bedrijven en politici opereerden en zichzelf soms ook opnieuw uitvonden in een steeds groter wordende wereld. Zimmer benadrukt terecht de wisselwerking tussen lokale ontwikkelingen en het niveau van de (natie)staat en zet zich daarmee af tegen het weinig genuanceerde moderniseringsvertoog. In dit boek, over negentiende-eeuws Amsterdam, verwijst de geschiedschrijving 'van onderop' echter in de eerste plaats naar sociale groepen, en niet naar een stedelijk niveau. Aandacht voor het lokale is in dit verband het middel, niet het uiteindelijke doel.

Amsterdam nam als hoofdstad van het land in het proces van natio-

nale eenwording een bijzondere positie in.⁴¹ De officiële benoeming tot hoofdstad was bij de stichting van het nieuwe koninkrijk niet vanzelfsprekend. In het midden van de ansichtkaart waar deze inleiding mee begint, iets verscholen achter de andere gebouwen, staat de Nieuwe Kerk, de grootste protestantse kerk van de stad. Hier werd op 29 maart 1814 de eerste Grondwet van het Koninkrijk der Nederlanden ondertekend. Artikel 30 van deze Grondwet bepaalde dat de beëdiging van de nieuwe vorst en zijn inhuldiging tegenover de Staten-Generaal plaats moest hebben in Amsterdam, letterlijk aangeduid ‘als hoofdstad’ van het land.⁴² Een jaar later, tijdens de grondwetsherziening van 1815, kwam deze toevoeging te vervallen, toen enkele zuidelijke Nederlanders zich over het predicaat hadden beklagd. Vlaams commissielid, en tegenstander, Benedictus Holvoet meende toen dat de titel van hoofdstad overigens geen recht was, maar een vaststaand feit: ‘In dien zin is Amsterdam hoofdstad, thans nu zij de aanzienlijkste en meest bevolkte stad van ’t land is.’⁴³ Een grondwetsontwerp uit 1832 verwees opnieuw naar Amsterdam als hoofdstad, maar tot de grondwetsherziening van 1983 werd het onderwerp niet meer aangeroerd.

De bijzondere status van Amsterdam had, zoals Holvoet al suggereerde, voor de negentiende-eeuwer echter weinig officiële bevestiging nodig. Hoewel Amsterdam in de eerste helft van de negentiende eeuw qua prestige enigszins achterbleef bij andere Europese hoofdsteden, maakte de stad in de tweede helft een belangrijke inhaalslag.⁴⁴ Het aantal inwoners zou in deze periode meer dan verdubbelen: werden tijdens de volkstelling van 1849 iets meer dan 224.000 personen geteld, tegen het einde van de eeuw had de stad bijna 511.000 geregistreerde inwoners.⁴⁵ De regering was na 1813 definitief in Den Haag gevestigd, maar dat weerhield Amsterdam er niet van om zich bewust als centrum van het land te profileren.⁴⁶ Niet voor niets hebben de makers van de tussen 2004 en 2007 verschenen *Geschiedenis van Amsterdam* voor het deel over de negentiende eeuw de titel ‘hoofdstad in aanbouw’ gekozen.⁴⁷ In deze grootstedelijke omgeving waren discussies en conflicten over nationale thema’s meer geconcentreerd, breder gedragen en heftiger dan elders; al moeten

we niet vergeten dat de Amsterdammers tevens bekendstonden (en -staan) om hun sterke lokale identiteit.⁴⁸ Juist dit bijzondere karakter maakt de stad tot het perfecte vertrekpunt: de Amsterdammers uitten hun nationaal gevoel steeds op een net iets andere wijze dan verwacht. De stadsbewoners vormden, kortom, een eigenwijs vaderland.

Bronnen en opbouw

Waar Den Haag zich in de negentiende eeuw ontwikkelde tot regeringscentrum, Rotterdam zich deed gelden als havenstad en economische macht, kenmerkte Amsterdam zich als brandpunt van grootstedelijke cultuur en sociale politiek. Dit beeld wordt weerspiegeld in de bronnen, en daarmee ook in de hoofdstukken van dit boek.

Wie in het heden onderzoek doet naar populair nationalisme, bijvoorbeeld de viering van Koningsdag, kan de straat op gaan en de feestelijke massa bestuderen door participerende observatie, of mensen interviewen en hen een vragenlijst laten invullen.⁴⁹ De historicus die onderzoek doet naar ‘gewone’ mensen in de negentiende eeuw staat voor een veel grotere uitdaging. Wie terug wil naar het verleden moet het doen met de bewaard gebleven bronnen. Het gebrek aan materiaal over de anonieme, ‘stille’ groepen in de samenleving wordt vaak als een probleem beschouwd.⁵⁰ Desondanks bevatten bekende en al vaak bekeken bronnen toch nog opvallend veel nieuwe informatie. Zo vormt de negentiende-eeuwse krant de belangrijkste basis van dit boek. Door *close reading* van deze verslaggeving is het mogelijk om nieuwe informatie te achterhalen over stedelijke groepen die niet tot de maatschappelijke bovenlaag of het stadsbestuur behoorden. De recente digitalisering van dit materiaal stimuleert bovendien het stellen van een nieuw type vragen. Zo is het eenvoudiger geworden om snel en over een langere periode informatie te vinden over minder bekende individuen of kwesties, of kan bijvoorbeeld met één klik op de knop een inventarisatie worden gemaakt van alle plekken in de stad waar het volkslied werd gezongen.

Naast de krant zijn talrijke archieven beschikbaar – en wie geduldig

zoekt, zal ook hier sporen van de stadsbewoners afkomstig uit de lagere sociale lagen vinden. De afdeling Secretarie (na 1851 Algemene Zaken) van Amsterdam behandelde alle bij de gemeente binnengekomen post. In de meterslange rijen dozen zitten talrijke briefjes van stadsbewoners aan het gemeentebestuur verborgen. Sommige handelen over zaken zoals overlast door burengerucht of vervuiling van de openbare weg, onderwerpen die in het kader van dit boek weinig relevant zijn. Maar andere briefjes betreffen de aanvraag van sparrenegroen voor de versiering van de straat tijdens Oranjefeesten of de suggestie om in de hele stad het personeel vrijaf te geven bij het bezoek van president Kruger aan Amsterdam. In het archief van de gemeentelijke politie zijn naast vergelijkbare verzoeken en aanvragen ook allerlei rapporten te vinden die inzicht geven in wat stadsbewoners op straat deden, vooral wanneer zij zich juist als minder vaderlandslievende burgers gedroegen. Egodocumenten, zoals een dagboek of persoonlijke briefwisseling, zijn voor de lagere sociale klassen en kleine burgerij nauwelijks aanwezig. In plaats daarvan worden de meer seriële bronnen aangevuld met enkele verslagen van tijdgenoten, losse pamfletten, liedjes, foto's, filmmateriaal en objecten – zoals een Ansichtkaart van de Dam.

Het eerste hoofdstuk begint op een bekend en al vaker betreden terrein: de oprichting van standbeelden in het stedelijk landschap. Het uitbeelden van vaderlandse helden in steen of brons in de openbare ruimte was een van de meest in het oog springende manieren om een nationaal verhaal te vertellen. Het ging hier keer op keer om initiatieven vanuit de maatschappelijke bovenlaag: de reactie van het bredere publiek, de dagelijkse passanten, op de beelden is tot nu toe nauwelijks geïnterpreteerd. Dit hoofdstuk onderzoekt welke rol de nationale monumenten speelden in het dagelijks leven van de Amsterdammers. De notulen van de vergaderingen van oprichtingscomités laten zien hoe de initiatiefnemers zelf nog zoekende waren naar een nationaal verhaal en maar weinig aandacht hadden voor het overbrengen van de achterliggende boodschap aan het bredere publiek. Om erachter te komen wat de stadsbewoners dan wel met de standbeelden en gedenktekens deden, biedt beeld-

materiaal een uitkomst. In dit hoofdstuk zullen prenten en foto's een belangrijke rol spelen bij het achterhalen van de gewenste omgang met de standbeelden, maar ook aanknopingspunten bieden voor het reconstrueren van de dagelijkse beleving van het monumentale landschap.

In de volgende hoofdstukken verschuift de aandacht naar de activiteiten van gewone stadsbewoners zelf. Nationale performances staan hier centraal. Het tweede hoofdstuk vormt een zoektocht aan de hand van krantenartikelen naar de uiteenlopende contexten waarbinnen de negentiende-eeuwse burger het volkslied zong. Het gaat hier om de constructie van een nationaal symbool in de dagelijkse praktijk. Hoofdstuk 3 richt zich op een van de meest populaire aspecten van het negentiende-eeuwse nationalisme: het enthousiasme voor het koningshuis. Opvallend element in dit populaire orangisme was de lokale autonomie in het creëren van nieuwe, nationalistische repertoires. Buurtstructuren, -competitie en -conflict speelden in de beleving van Amsterdammers een cruciale rol. In de loop van de eeuw namen de Oranjevieringen steeds omvangrijker vormen aan. Die schaalvergroting openbaarde zich ook op andere momenten. Zo keert de dynamiek van de massa terug in de beleving van de Boerenoorlogen, het onderwerp van hoofdstuk 4. Het archief van de Nederlands-Zuid-Afrikaanse Vereniging bevat bijvoorbeeld gedetailleerde informatie over de grootschalige collectes in de stad. Deze collectes en de brede steun aan de 'stamverwanten' in Zuid-Afrika creëerden binnen Amsterdam een eigen gemeenschapsgevoel. De emancipatie van de massa was bovendien verbonden met een toenemende politieke organisatie van het publieke domein.

De opbouw van het boek volgt geen strakke chronologie, maar aan het slot wordt wel een duidelijke tendens zichtbaar. Vanuit een natiegevoel dat vooral door de staat en maatschappelijke bovenlaag werd aangedreven, ontstond tegen het einde van de negentiende eeuw een nationalisme met een breed maatschappelijk draagvlak. Het vijfde, en laatste, hoofdstuk, dat draait om de commerciële organisatie van nationale emoties, vormt hier wellicht het meest overtuigende voorbeeld van. Aan de hand van een tocht langs de etalages van de Kalverstraat, een bezoek-

je aan het eerste wassenbeeldenmuseum van Nederland, en het bijwonen van de eerste filmvertoningen in de stad wordt duidelijk hoe de opkomst van de consumptiemaatschappij zorgde voor een vernieuwde omgang met de nationale cultuur. De hoofdstedelijke ondernemers zagen de natie als een belangrijke bron van winst, hun klanten – de Amsterdammers – gingen hier maar wat graag in mee. De hoofdstedelijke commercie bracht zodoende tal van thema's uit de eerdere hoofdstukken op onverwachte manieren samen en bewees daarmee hoe de grootstedelijke cultuur een belangrijke bijdrage leverde aan de populaire beleving van Nederland.